

MODERN OĞUZ TÜRKÇESİNDE BELİRSİZ GEÇMİŞ ZAMAN EKLERİ

Melek ERDEM

Özet

Modern Oğuz Türkçesinde belirsiz geçmiş zaman için kullanılan eklerin çeşitliliği dikkati çekmektedir. Modern Oğuz sahasında standart türlerde ve ağızlarda {-mIS}, {-IP}, {-An} eklerinin belirsiz geçmiş zamanı ifade etmek üzere kullanıldıkları görülür. Ancak bu eklerin fonksiyonları açısından Modern Oğuz Türkçesi içinde sahalara göre farklı eğilimler dikkati çekmektedir. Eklerin sahalara göre dağılımı ve fonksiyonel özellikleri diğer yandan etnodemografik yapı ile de ilgili görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Oğuz Türkçesi, belirsiz geçmiş zaman, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, dil haritaları

The Past Indefinite Tense in Modern Oghuz Turkish

Abstract

It is pointed out that suffixes which are used for past indefinite tense are variety in Modern Oghuz Turkish. It seems that {-mIS}, {-IP}, {-An} morphemes are used for past indefinite at standart types and dialects in Modern Oghuz area. Infact, it is pointed out that Modern Oghuz Turkish has different tendencies according to functions of these morphems. On the other hand distribution and functions of these morphems according to areas is related etnodemographic structure.

Key words: Oghuz Turkish, past indefinite, Azerbaijan Turkish, Turkmen Turkish, linguistic maps

1.Giriş

Dillerle onların fiziksel ve beşeri bağlamları arasındaki bağlantıyı araştıran dil coğrafyası alanında, dil kullanımı ve dil tercihinin toplum ve mekan bağlamını aydınlatmak, bir dilin dağılımı ve çeşitliliğini ölçmek, muteberlik nispetini tayin etmek amacıyla, temel gramatikal, fonolojik ve leksikal yapılarındaki çeşitliliğin incelenmesi (Williams 1988: 1-3) yönüyle durum çalışmaları yapılabilmektedir.

Modern Oğuz alanına baktığımızda dil coğrafyası alanının araştırma yaklaşımına dayanarak Modern Oğuz alanı içerisinde dil (unsurlarının) kullanımı veya dil (unsurlarının) tercihinin toplum ve mekan bağlamını ortaya koymak ve saha içindeki lehçe özelliklerinin dağılımı ve çeşitliliğini ölçmek ve Türkmen, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi konuşurlarının demografik özelliklerini belirlemek, ekonomik, psikolojik, siyasi noktalardan farklı lehçelerinin kullanışlılık ve muteber olma nispetini tayin etmek amacıyla temel gramatikal, fonolojik ve leksikal yapılarındaki çeşitliliğin incelenmesi mümkündür.

Kelimelerdeki ses özelliklerinin kullanıldıkları zaman ve yere bağlı olarak değişebileceği gibi bağlantılı (agglutinative) bir dil olan Türk dili açısından eklerin de zaman ve mekana göre dağılımı söz konusu olabilmektedir. Ancak bir yandan Sovyet dönemindeki dil planlamaları ile standart tür oluşturma kaygısıyla yapılan müdahalelerin olduğu, diğer sahalarda da yine siyasi müdahalelerin olduğu bir zaman ve mekana karşılaşılmıştır. William'ın da belirttiği üzere, ulus devletlerin bakış açısından böyle bir çalışmada temel sonuç bölgesel ağzaların belirlenmesi olduğundan tabii ki bu durum diyalekt coğrafyacılarını veya diyalektologları da ilgilendirecektir (1988: 20-22). Diyalektoloji içinde bölgesel uyumun belirli formları üzerinde yapılan pek çok çalışma yer alır. Dil özelliklerinin mekandaki dağılımları üzerine çalışmalar yer yüzü ve dil arasındaki bağlantıyı gösteren çalışmalardır, fakat bağlantının doğası her zaman aynı değildir. Bakış açısının seçiminden sonra, tanımlama, yorum ve öngörü gelir (William 1988: 23).

Eldeki durum çalışmasında da belirlenen bakış açısı Modern Oğuz alanında belirsiz geçmiş zaman eklerinin mekana göre dağılımının ortaya konması yönündedir.

2. Modern Oğuz Türkçesinde Belirsiz Geçmiş Zaman Ekleri:

Bugün modern Oğuz Türkçesinin konuşulduğu alanlar ana hatlarıyla Türkiye (standart tür ve ağzaları), Gagavuz, Azerbaycan (Kuzey Azerbaycan, Güney Azerbaycan, İran) ve Türkmenistan (ve ayrıca Irak, İran, Suriye) şeklinde düşünülebilir. Bu alanda belirsiz geçmiş zaman kullanımı açısından bir çeşitlilik

göze çarpar. Bugün belirsiz geçmiş zaman ekleri, Oğuz grubu Türk lehçelerinde farklı dağılımlar göstermektedir. Türkiye Türkçesinin standart türünde belirsiz geçmiş zaman eki {-mİş} ekidir. Korkmaz, kökeni bakımından {-mİş} sıfat fiilinden geldiğini belirttiği bu ekin, fiilin karşıladığı oluş ve kılışın içinde bulunulan zamandan daha önce gerçekleştiğini, ancak konuşanın bunu görmediğini, bilmediğini, başkasından duyup öğrendiğini veya farkında olmadan işlediğini ve sonradan fark ettiğini ya da gördüğünü bildiren bir şekil ve zaman kalıbı olduğunu ifade etmiştir. Belirsiz geçmiş zaman ile belirli geçmiş zaman arasındaki en önemli fark, gerçekleşen olayı görüp görmeme, bilip bilmeme ve duyuma dayanma noktasında toplanmaktadır (Korkmaz 2003: 599-607; Mansuroğlu 1953: 345-350).

{-mİş} ekinin Oğuz grubu Türk lehçelerinde özel bir durumu mevcuttur, fonksiyonu Oğuz grubu Türk lehçelerinin hepsinde aynı değildir. Bu ek Türkiye, Azerbaycan ve Gagavuz Türkçelerinde geniş olarak kullanılırken ve Türkmen Türkçesinde de XIX. yüzyılın sonlarına kadar yaygın olarak kullanılmışken daha sonra kullanımı daralmıştır (Çarıyarov 1969: 236-237):

*Gırmızı geyinmiş kadı-boyuna,
Zib-ziver dakınmış husnı-royuna.
Bir gün talañ salmış gamıñ öyüne,
Gören hayran bolup durdı köşgünde.*
(Mollanepes-4, 280)

*Kemine diyir, keşt etmişem her yeri,
Görmemişem sen dey näzenin peri ...*
(Kemine, 81)

*Görmüşem säher çağları,
Sınamga goymuş dağları*
(Mollanepes-4, 187)

Ancak günümüz Türkmen Türkçesinin standart türünde ilenme, beddua etme durumlarında ve Türkmen Türkçesinde *durmuş*, *geçmiş*, *etmiş* gibi tamamiyle isme dönüşmüş sözlerde sabitlenen şekli dışında bir çok deyimde veya edebi üslupta isimleşen veya genellikle isim rolünde kullanılan az miktardaki sözlerde görülmektedir. Türkiye, Azerbaycan ve Gagavuz Türkçelerinde ekin her dört allomorfu belirsiz geçmiş zamanı anlatmak üzere yaygın olarak kullanılmaktadır (Çarıyarov 1969: 212-219).

Eski Anadolu Türkçesinde yalnız dil benzeşmesine uğrayarak sadece [-miş, -miş] eş biçimlerinin kullanıldığı bu ek, Osmanlı Türkçesinin sonlarına doğru dudak benzeşmesine de uğrayarak bugünkü biçimini almıştır. Fiilin olumlu çekimlerinde vurgu normal olarak {-mİş} eki üzerindedir. Olumsuz çekimlerde

ise, {-mA} olumsuzluk ekinden önceki heceye aktarılır. Belirsiz geçmiş zaman kipinin başlıca görevleri şunlardır (Korkmaz 2003: 599-607):

1. Konuşan tarafından görülüp bilinmeyen ve başkasından duyulan veya öğrenilen oluş ve kılışların anlatımı için; Masal ve fıkra anlatımında da genellikle kural halinde hep belirsiz geçmiş zaman kipi kullanılır.
2. Konuşanca, sonradan görülen, sonradan fark edilen, oluş ve kılışların anlatımı için.
3. Şaşma, hayıflanma, yakınma, yanılma, pişmanlık, sitem, küçümseme ve teslimiyet bildiren anlatımlarda
4. Kızgınlık, itiraz, olmazlık bildiren anlatımlarda
5. Sevinme ve övünme bildiren anlatımlarda
6. Hareketin oluşunun tahmine, öyle kabullenmeye, varsayıma dayanan anlatımlarda
7. Gerçekleştiği kesin olarak bilinen bir eylemi dile getirmede

Türkiye Türkçesi ağızları üzerine şimdiye kadar yapılan çalışmalardan Belirsiz geçmiş zaman anlatımı için bütün şahıslarda {-mİş}ekin kullanıldığı (Ay 2004: 331, ve ayrıca bkz. Gemalmaz, Sağır, Gülensoy, Korkmaz, Günay) anlaşılmaktadır.

Gagauz Türkçesinde de belirsiz geçmiş zamanın {-mİş} eki ile anlatıldığı bilinmektedir (Pokrovskaya 1964: 196-197; Özkan 1996: 153): *almışım, almışın, almış, almışık, almışınız, almışlar*.

Develi, Evliya Çelebi Seyahatnamesinde zengin bir malzemenin sağlandığı 3. bir grup olarak Azerbaycan-Türkmen ağızını göstermekte ve bu ağızı, Evliya Çelebi'nin konuşurlarını Türkmen olarak nitelemesinden dolayı böyle adlandırdığını (2004: 767), Azerbaycan (Urmiye, Tebriz, Hemedan, Musul) ağızlarında {-mİş} ekiyle birlikte {-IpDİr}ekin de belirsiz geçmiş zaman ifade etmek üzere kullanıldığını ve {-IpDİr} ekinin Türkiye Türkçesi metinlerinde de kullanılmakla birlikte bunun 1. ve 2. şahıslarda çekiminin Azerbaycan Türkçesine ait bir özellik olduğunu belirtmektedir (2004: 782).

{-IP} eki Oğuz grubu Türk lehçeleri içerisinde bu şekliyle özellikle Azerbaycan Türkçesinde kullanılmakta, Türkmen Türkçesinde ise [-ipdir, -ipdir] şeklinde belirsiz geçmiş zamanı anlatmaktadır. Bu ek, Azerbaycan Türkçesinin standart türünde teklik ve çokluk birinci şahıslarda kullanılmamakta ve diğer şahıslarda kullanılmaktadır: *alıbsan, gälıbsän, oturubsan, görübsän, alıb(dır), gälıb(dır), oturub(dur), görüb(dür), alıbsınız, gälıbsınız, oturubsunuz, görübsünüz, alıb(dır)lar, gälıb(dır)lär, oturub(dur)lar, görüb(dür)lär*. Türkmen Türkçesinde: *alıpdırın, gelipdirin, durupdırın, görüpdirin, alıp(dır)siñ, gelip(dır)siñ, durup(dır)siñ, görüp(dır)siñ, alıpdırıs, gelipdiris, durupdırıs, görüpdiris, alıp(dır)siñiz, gelip(dır)siñiz, durup(dır)siñiz, görüp(dır)siñiz, ...* (Çarıyarov 1969: 247-248).

Mirzâzadâ, belirsiz geçmiş zaman bildiren {-mİş} ve {-İb} eklerinin birbirinden farklı olarak geliştiğini bunlardan {-İb} ekinin XV. ve XVI. yy.larda yazı dilinde (*durubâm, durubsan, durub, -, durubsuz, durublar*), {-mİş} ekinin ise çağdaş yazı dilinde (*durmuşam, durmuşsan, durmuşdur, durmuşug, durmuşsuz, durmuşlar*), {-İb} eki ile birlikte ise çağdaş konuşma dilinde (*durmuşam, durubsan, durubdur, durmuşug, durubsuz, durublar*) görüldüğünü belirtmiştir (1990: 146).

Azerbaycan ve Türkmen ağızlarının bazılarında bazı ses değişimleri ile {-İb} ekinin kullanılmış olduğunu görüyoruz. Azerbaycan Türkçesindeki [-miş, -miş] ve [-ıp, -ip] eklerinin fonksiyonel benzerliklerinin yanı sıra esasen Türkmen Türkçesindeki anlam özelliklerini Çarıyarov şu şekilde belirlemiştir (1969: 255-261):

1. Önceden olup biten, yani söylendiği zamandan önce olan, hareketin veya vakanın şimdideki neticesini anlatır.
2. Konuşmacının görmediği, katılmadığı bir hareketin neticelerini anlatır.
3. Ortaya çıkan hareketin neticesini konuşmacı kendi gözü ile görür. Hareketin, olayın geçiş sürecini, yani onun nasıl başlayıp nasıl devam ettiğini ve bittiğini konuşmacı görmemiş ve işin yapılışına katılmamıştır. Ancak onun neticesini kendisi görmüştür.
4. Olup biten bir olayın neticesini konuşmacı başka birinden duyarak anlatır.
5. Konuşmacı tam surette olup biten işin hareketin neticesini haber verir.
6. Konuşmacı tam olarak bitmeyen işin neticesini gösterir.
7. Konuşmacının inisiyatifine bağlı olmadan ortaya çıkan hareketin, durumun neticesini anlatır.
8. Beklenmedik bir şekilde ortaya çıkmış bir olayın neticesini anlatır.
9. Hareketin statik neticesini gösterir. Bu ek durgunluk anlatmakta geniş olarak kullanılır. Azerbaycan Türkçesinde leksik anlamı dinamiklik ifade eden fiiller dahi bu ekle statik durumu ifade etmek üzere fonksiyon kazanır. Bu durum belli derecede Türkmen Türkçesinde de mevcuttur.
10. Bu ek diğer zamanların fonksiyonlarını da yerine getirebilir:
  - a) Belirli geçmiş zaman anlamı taşıyabilir.
  - b) Şimdiki zaman anlamı taşıyabilir.
  - c) Gelecek zaman anlamında kullanılmasına da rast gelinmektedir.
11. Konuşmacının görmediği hareketin neticesini anlatır. Masallarda da kullanılır.
12. Tarihi olayların neticelerini anlatmakta kullanılır.
13. Masallarda, hikayelerde, atasözleri ve deyimlerde ve ayrıca özellikle vurgulanan veya dinleyicinin dikkatini çekmek için söylenen sözlerde kullanılır.

Kuzey Azerbaycan Türkçesinin standart türünde evvelce gerçekleştirilmiş bir iş hakkında şimdide tanık olmadan, işin icrasında bizzat gözleyici olmaksızın yalnız işin icrasının neticesini bildiren zaman aralığında, evvelce yapılan bir işin neticesi sonradan tanıklık yolu ile değil, nakil yolu ile haber verilir. Kuzey Azerbaycan Türkçesinin standart türünde belirsiz geçmiş zaman eki {-mİş} olmakla birlikte, yalnız ikinci ve üçüncü şahıslarda olmak üzere {-İb} eki de {-mİş} eki gibi, aynı fonksiyonda kullanılmaktadır (Hüseynzadə 1983: 171-173).

Kuzey Azerbaycan ağızlarında da {-mİ(ş)} ekinin [-mİş, -miş, -muş, -müş], [-mı, -mi, -mu, -mü] allomorfları ve {-IP} ekinin [-İb, -ib, -ub, -üb, -İf, -if, -uf, -üf], [-İtdi, -itdi, -utdu, -ütdü] allomorfları görülür. 2. şahıslarda özellikle Bakı, Guba, Şamahı, Mărăzä, İsmayılı, Garabağ, Ağdam, Nahçıvan ağızlarında [-mi, -mi, -mu, -mü]; Zagatala, Gah, Yerevan (Erivan) ağızlarında [-İb, -ib, -ub, -üb, -İp, -ip, -up, -üp] allomorfları; Guba, Bakı, Şamahı ağızlarında [-İb, -ib] ekleri; Gazah, Gäncä, Zagatala, Gah ağızlarında da [-İf, -if, -uf, -üf] allomorfları kullanılmaktadır. 3. Şahıslarda Zagatala, Gah, Yerevan, Nahçıvan, Ordubad, Täbriz ağızlarında [-İb, -ib, -ub, -üb, -İp, -ip, -up, -üp] allomorfları; Bakı, Şamahı, Guba, Mărăzä, İsmayılı ağızlarında [-İb, -ib]; Gazah, Ağdam, Gäncä, Zagatala, Gah ağızlarında [-İf, -if, -uf, -üf] allomorfları; Zagatala ve Gah'ın bazı yerlerinde [-İt(dı), -İt(di), -ut(dı), -üt(di)] allomorfları kullanılmaktadır (Şiräliyev 1962: 213, 215-220; *Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası*¹ 1990: 126, 154, Harita 50 ve 64):

Kz.Azb. T Standart T.	Garabağ, Ağdam	Gazah, Gäncä, Zagatala, Gah (- Gıpcag)	Nahçıvan, Ordubad, Täbriz	Zagatala (Gah)	Yerevan, Zagatala, Gah	Bakı, Guba, Şamahı, Mărăzä, İsmayılı
<i>Almışam</i>	<i>Almışam</i>	<i>Almışam</i>	<i>Almışam</i>	<i>Almışam</i>	<i>Almışam</i>	<i>Almışam</i>
<i>Alıbsan</i>	<i>Almısan</i>	<i>Alıfsan</i>	<i>Almısan</i>	<i>Almısan</i>	<i>Alıpsan</i>	<i>Almısan</i> *
<i>Alıbdır</i>	<i>Alıf</i>	<i>Alıf</i>	<i>Alıp/alıb</i>	<i>Alıtdı</i>	<i>Alıp</i>	<i>Alıp/alıb</i>
<i>Almışığ</i>	<i>Almışıh</i>	<i>Almışıh</i>	<i>Almışıh</i>	<i>Almışıh</i>	<i>Almışıh</i>	<i>Almışığ</i>
<i>Alıbsız</i>	<i>Almısınız</i>	<i>Alıfsınız/alıfsız</i>	<i>Almısız/almısız</i>	<i>Almısız</i>	<i>Alıpsız/</i>	<i>Almısız</i>
<i>Alıblar</i>	<i>Alıf(lar)</i>	<i>Alıf(lar)</i>	<i>Alıp/alıb(lar)</i>	<i>Alıtdı(lar)</i>	<i>alıpsızız</i> <i>Alıp(lar)</i>	<i>Alıb(lar)</i> *(Guba, Bakı, Şamahı'nın bazı yerlerinde -İb)

Kuzey Azerbaycan'ın Cebrayıl şehrinin Sirik obasında teklik ve çokluk birinci şahıslarda [-mıs, -mis, -mus, -müs] şekli görülmektedir: *satmısam, cälmısäm, durmusam, cörmüsäm, ...* (Çarıyarov 1969: 221). Azerbaycan'da Cebrayıl (Zengilan'ın kuzey tarafları) ağızlarında [-mış] ekindeki /ş/ sesinin

¹ *Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası*'ndaki ilgili haritalarda özellikle şahıs ekleri ve {-IP} ekinin allomorflarının dağılımı gösterilmiştir.

düşürülerek ekin kullanılması da söz konusudur: *almışsan* > *almısan*, ... (Çarıyarov 1969: 224).

Bu durumda Kuzey Azerbaycan'ın standart tür ve bütün ağızlarında teklik ve çokluk 1.ş.ta {-mİş}’in allomorfları, teklik ve çokluk 3. ş. ta {-IP}’in allomorfları kullanılırken; t. 2. ş. ta standart tür ve Gazah, Gəncə, Zagatala, Gah (-Gıpcəğ), Yerevan ağızlarında {-IP}’in allomorfları, Garabağ, Ağdam, Nahçıvan, Ordubad, Zagatala (bazı yerleri), Bakı, Guba, Şamahı, Mərəzə ve İsmayılı ağızlarında {-mİş}’in allomorfları kullanılmıştır. (**Şekil 1**)

Şekil 1: ● Teklik ve çokluk 2. ş.ta {-mI(S)} allomorflarının kullanıldığı yerler

● Teklik ve çokluk 2. ş.ta {-I P(tI)} allomorflarının kullanıldığı yerler

Türkmen Türkçesi gramerlerinde belirsiz geçmiş zaman kavramı genel olarak “öten zaman” içinde değerlendirilmiştir. Ancak Söyegov vd. nin çalışmalarında “nämälim hekaya öten zaman” ve “subyektiv öten zaman” (1999: 261, 263) olarak adlandırılan zamanlar belirsiz geçmiş zamana tekabül etmektedir.

“Nämälim hekaya öten zaman”da cümlenin yüklemi olarak gelen fiil köküne {-An}ekinin eklenmesiyle yapılır. {-An} eki Oğuz grubu Türk lehçeleri içinde Türkmen Türkçesinde belirsiz geçmiş fonksiyonuna sahip iken diğerlerinde yani Türkiye, Azerbaycan ve Gagauz Türkçelerinde sıfat fiil eki fonksiyonunda kullanılmaktadır. Bu açıdan Türkmen Türkçesi özelliğlidir. Ancak Kuzey Yomut ağzındaki kullanım da Türkmen Türkçesinin standart türündekinden farklıdır (Çarıyarov 1969: 263).

Çarıyarov, bu ekin fonksiyonlarını şu şekilde sıralamıştır (Çarıyarov 1969: 267-268):

1. Konuşma zamanından önce ortaya çıkan işin neticesini konuşmacının haber verdiğini anlatır.
2. Cümlede zaman gösterici sözler kullanıldığında belli bir vakitte ortaya çıkarılan veya devam eden hareketin neticesini anlatır.
3. Anlatılan hareketin neticesini konuşucu tahmin eder. Bu anlamı güçlendirmek için şu yapılar kullanılır:
  - a) {-An}+bolara (>bora), bolmağa çemeli
  - b) {-An}+bolsa+ (şahıs eki) + gerek

Türkmen Türkçesinde [-an] ekinin [-dır, -dir] ekiyle genişletilmiş şekli de yine belirsiz geçmiş zaman anlatmakla birlikte şu anlamları da verir (Çarıyarov 1969: 270-272):

1. [-dır, -dir] eki geçmiş zaman fiilinin anlattığı hareketin neticesini tahmin etme anlamını verir.
2. [-dır, -dir] eki geçmiş zaman fiilinin anlattığı hareketin neticesine kesin olarak inanmayı neticeden emin olmayı, bu konuda konuşmacının şüphelenmediğini ve onu inanarak vurguladığını anlatır.
3. Diğer geçmiş zaman ekleri gibi önce olup biten hareketin neticesini anlatır.
4. Diğer zamanların anlatımında da kullanılır:
  - a) Şimdiki zaman anlatır
  - b) Belirli ve belirsiz geçmiş zaman anlatır

Bu zaman şekli günümüz Türkmen Türkçesinin standart türünde bu şekilde sadece teklik ve çokluk üçüncü şahıslarda olumlu fiilde kullanılır ve soru eki almaz. Mes.; *baran, baranlar, gören, görenler*. Bu ekin sıfat fiilin geçmiş zamanının [-an,-en] şekli olduğu düşünülür. Türkmen Türkçesinde “nämälim

hekaya öten zaman” aslında daha önce olmuş bir işi, olayı ya da onun neticesini görmüş gibi haber vermeyi anlatır, çoğunlukla masallarda, rivayetlerde, olayın geçtiği yerin durumunu beyan etmekte ve belli derecelerde de diğer durumlarda kullanılır. [-an,-en] eki üzerine [-dır, -dir], [-mış, -miş] ekleri eklendiğinde ya da arkasından *eken* ve seyrek olarak *oğuşyan* sözleri kullanıldığında bütün çekimlerde gelebilir ve bunlar geçmiş zamana ait hareketi, olayı anlatan söze kendine has çeşitli anlam özelliklerini verirler. [-dır, -dir] eki ikinci şahısta çoğunlukla düşürülerek kullanılır, ancak bu durum anlama tesir etmez. Mes., *aydandırın, gelen dâldir, doğan okaşanmışın, yetişip giden oğuşyan, geçen eken, üzensiñ* (Söyegov vd. 1999: 261-263).

“Subyektiv öten zaman”, fiil köküne [-ıdır, -ıdır, -updır, -üpdür] ekinin getirilmesi ile yapılmaktadır. Mes., *yazıdırın, gelipdirin, yazıdırıñ, gelipdirsiñ, yazıdır, gelipdir, yazıdırıs, gelipdiris, yazıdırıñız, gelipdirsiñiz, yazıdırılar, gelipdiriler*. “Subyektiv öten zaman”ın olumsuz şekli fiil köküne [-ma:ndır, -mä:ndir] ekinin eklenmesiyle yapılmaktadır: *yazmandırın, gelmändirin, yazmandırıñ, gelmändirsiniñ, yazmandır, gelmändir, yazmandırıs, gelmändiris, yazmandırıñız, gelmändirsiniñiz, yazmandırılar, gelmändiriler*. Ancak [-dır, -dir] eki ikinci şahıslarda çoğunlukla düşürülür, ancak bu durum anlama tesir etmez. “Subyektiv öten zaman”, Türkmen Türkçesinin standart türünde aslında konuşulan zamandan önce olan hareketi gerçekleştirmeye doğrudan kendi katılmış olsa da konuşurun onu duymadığı, fark etmediği, unutup aniden aklına getirdiği ya da kendisinin katılmadığı, görmediği, başka birisinin söylediği şeye veya yapılan işin neticesine dayanarak fikir yürüttüğünü anlatır (Söyegov vd. 1999: 263).

Türkmenistan sahası Türkmen ağızlarında da şöyle bir durum görülür (Amansariyev 1970: 351-352):

1.Önceki veya yakın bir zamanda olup biten devamsız hareketi anlatan, konuşmacının gözü ile gördüğü ya da olduğuna inandığı hareketi göstererek çoğu Türkmen ağızlarında {-IPDI} (*alıpdı, alıptı, gelipdi, gelipti*) şekli kullanılmaktadır. Ancak bu anlamı vermek üzere Kırac, Çeges ve Gıpcak gibi Lebap ağızlarında {-AntI} (*gidänti, çıkantı*) eki de kullanılmaktadır (Arazkulyev 1991: 42-44).

2.Subyektiv öten zaman (öten hâzirki zaman) ile anlaşılan hareketin neticesinin, yani olup bittiğinin ya da bitmediğinin Türkmen ağızlarında şu kullanımları vardır:

a) {-IpDİr}, {-mAnDİr} (*alıpdır, almandır, almannır, gelipdir, gelmändir*) ekleri kullanılır. Nohur, Kırac gibi bazı ağızlarda sondaki /r/ düşer.

b) {-An} veya {-An}+eken kullanılır.

c)Ağızların kendine özgü şimdiki zaman ekleri ardından eken kullanılarak yapılır.

ç) Geniş zaman eklerinden sonra eken kullanılarak yapılır. (geler eken, bilmez eken)

3. Hareketin bitip bitmediğinin sonradan anlaşıldığı gibi şüphelenmeyi ifade eden {-AnmIş}, {-Ipmlş} (*gelenmiş, bilipmiş*) kullanılır.

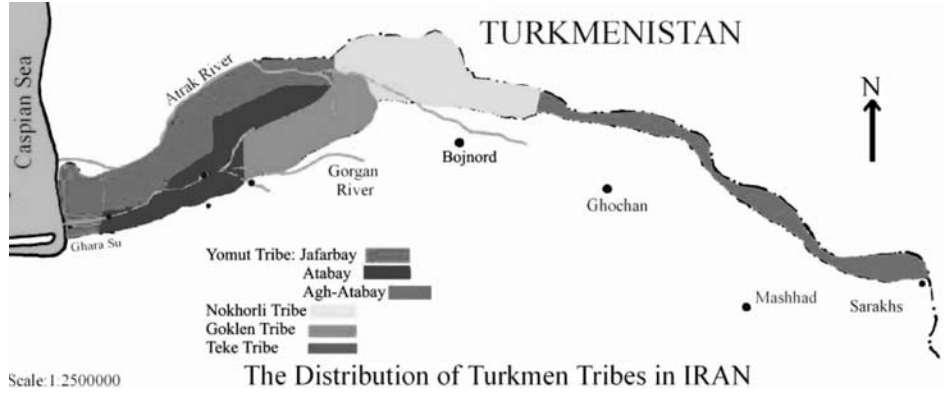
Bu durumda Türkmen Türkçesinin standart tür ve ağızlarında başta yaygın bir şekilde {-IpDIr} olmak üzere, sadece teklik ve çokluk 3. şahıslarda {-An} ve daralmış bir fonksiyonla kullanılan {-mIş} ekleri görülür. Dolayısıyla standart tür ve ağızlarda {-IpDIr} kullanılırken, Kıraç, Çeges, Gıpcak gibi Lebap ağızlarında bu ekin yanı sıra {-AntI} morfemi de kullanılmakla birlikte belirsiz geçmiş zaman için bir birlik görüldüğünü söylemek mümkündür. (**Sekil 2**), (**Sekil 3**)

Şekil 2 : Türkmenistan'da Lebap ağızlarının yer aldığı bölge haritası

- **Kıraç**
- **Çeges**
- **Gıpcak**

Şekil 3: İran'ın kuzeyindeki Türkmen tayfaları

Irak Türkmen ağızlarında;

Çoban Hıdır Uluhan, aşağı yukarı 17. yy.da yazılmış olduğunu belirttiği (2007: 6) Kerküklü şair Nevruzî'nin *Yusuf ile Züleyha* adlı eserinde belirsiz geçmiş zaman için teklik ve çokluk 2. ve 3. şahıs çekimlerinde -p kullanıldığı belirtilmiştir (2007: 32).

Benderoğlu, {-mİş} ve {-İp} eklerinin her dört allomorfunun da Irak Türkmenlerinin edebi dil (*almışım, gelmişim, görmüşüm, sormuşum*) ve Kerkük ve Tuzhurmatu ağızlarında (*almışam, gelmişem, görmüşem, sormuşam*) kullanıldığını belirtmekte ve Kerkük ve Tuzhurmatu ağızlarında teklik ve çokluk 3. şahısta {-İb} ekinin her dört allomorfunun da (*alıbdı, gelibdi, sorubdu, görübdü, alıblar, gelibler, sorublar, görübler*) kullanıldığını belirtmiştir (1989: 254). Benderoğlu ayrıca şahıs eklerini verirken teklik ve çokluk 1. şahıslarda *yazmışım, yazmışız, görmüşüm, görmüşüz, gelmişim, gelmişiz, durmuşum, durmuşuz*; teklik ve çokluk 2. şahıslarda *kalmışsın, solmuşsun, gelmişsiniz, görmüşsünüz*; teklik 3. şahısta *görmüş, yazmış*; çokluk 3. şahısta *görmüşler, yazmışlar* örneklerine de yer vermiştir (1989: 255).

Bayatlı, özellikle Kerkük ve Kırîri ağızları esasında hazırlamış olduğunu belirttiği (1996: XV) çalışmasında Irak Türkmen ağızlarında belirsiz geçmiş zaman ekinin {-mİş} şeklinde olduğunu, ayrıca teklik ve çokluk 2. şahıslarda {-İp} biçiminde olduğunu, teklik ve çokluk 3. şahıs çekimlerinde de böyle olmakla birlikte kimi zaman {-mİş} biçiminin de yer aldığını belirtmiştir: *durmuşam, durupsan, durup/durmuş, durmuşug, durupsuz, duruplar/durmuşlar* (1996: 392).

Hürmüzlü, çalışmasında Kerkük ağızında belirsiz geçmiş zaman ekinin teklik ve çokluk 1. şahıslarda {-mİş} ekinin her dört allomorfuyla, teklik ve çokluk 2.

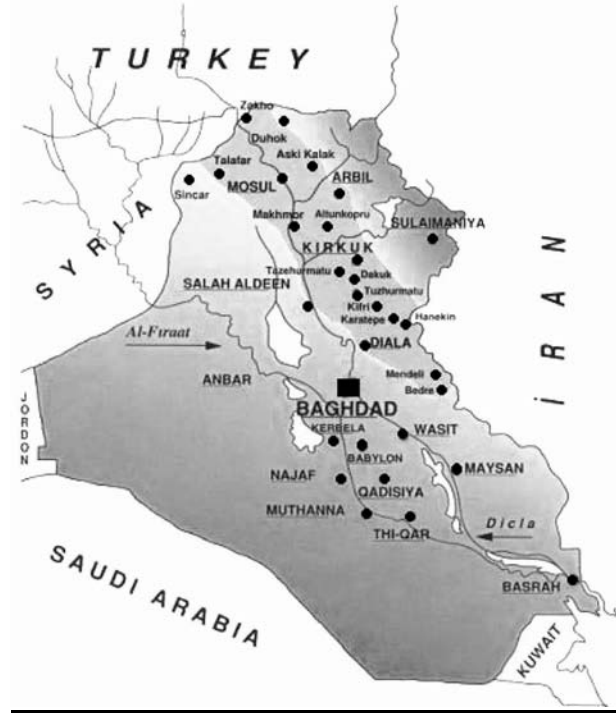
ve 3. şahıslarda -p, {-Ip} eklerinin her dört allomorfuyla kullanıldığını belirtmiştir (2003: 41):

- t.1.ş. *ka:lmişam, ge:lmişem, durmuşam, düşmüşem*
 t.2.ş. *yipsen, ka:lipsan, ge:lipsen, durupsan, düşüpsen*
 t.3.ş. *yip, ka:líp, ge:líp, durup, düşüp*
 ç.1.ş. *ka:lmişğ, ge:lmişğ*
 ç.2.ş. *ka:lipsız, ge:lipsız*
 ç.3.ş. *ka:lptılar, ge:lptiler*

Kendisi de bir Kerkük Türkmeni olan dilci Jasim Z. Jasim Bayatlı da Kerkük ağzında {-Ip} ekinin yanı sıra teklik 3. şahısta {-IpI} şeklinin de kullanıldığını *a:lmişam, a:lipsan, a:líp / a:lptı, a:lmişğ, a:lipsız, a:lıplar / a:lptılar, ge:lmişem, ge:lipsen, ge:líp, ge:lıptı, ge:lmişğ, ge:lipsız, ge:lıpler / ge:lptiler* şeklinde bir çekim olduğunu belirtmiştir.

Bu durumda genel olarak Irak Türkmen ağızlarında teklik ve çokluk 1. ş.ta {-mİş} ekinin allomorfları kullanılırken, teklik ve çokluk 2. ve 3. ş.larda {-Ip} ekinin allomorflarının kullanıldığını bazı yerlerde de teklik ve çokluk 3. ş. larda {-mİş} ekinin de kullanılabildiği görülmektedir. (**Şekil 4**)

Şekil 4: Irak Türkmen Ağızları

Bugün Özbekistan sınırları içinde kalan Oğuz (Oğuz, Kıpçak) ağızları (Harezmi ve Çimkent) üzerine yaptığı çalışmada F. A. Abdullayev, geçmiş zaman ekleri arasında {-gÄn} ekini tarihi geçmiş zaman fiil şekli olarak vermiş (*bargamman, bargansan, bargan, bargammis, bargansısıla, bargan(la)*) (1978: 91; 1961: 163), geçmiş zamanın hikayesi olarak [-b, -p/-ib, -ip] eklerini göstermiştir (*barıpmān, barıpsan, barıptı, barıpmıs, barıpsıs, barıptıla; barıpmā, barıpsa, barıptı, barıppız, barıpsılar, barıptı(lar)*) (1978: 93; 1961: 163-164). Ancak verilen örnekler doğrudan belirsiz geçmiş zamana tekabül etmektedir. {-gÄn} eki Lebak ağızları ile uyumluluk gösterirken, *barıptı(lar)* örneğinde genel Oğuz alanında görülen {-IPTI(r)} ekinin /r/'nin düşmesi ile gelişen bir allomorfu olmaktadır.

3. Sonuç

Bir alan haritasında, her bir dil çeşitliliğinin işaretlenmesi vasıtasıyla, dil sınırlarının belirlenmesinde kimlik belirleyici noktalar arasında aynı şekilleri belirten noktaların en son aşamada devamlı bir hatla (isogloss) bağlanması esastır (William 1988: 25). Dolayısıyla modern Oğuz alanında da görülen çeşitlilikler ve kimlik belirleyici noktalar arasında eldeki çalışmanın konusunu teşkil eden belirsiz geçmiş zaman ekleri alınmıştır.

Modern Oğuz alanındaki standart tür ve ağızlarda belirsiz geçmiş zaman ekleri; {-mİş}, {-Ip} ve {-An} olmak üzere başlıca üç morfemle ortaya çıkmaktadır. Sıfat fiil veya zarf fiil eklerinin bir dereceye kadar zaman ifade edebilmeleri ve ayrıca bu eklerin özellikle doğrudan zaman eki görevinde de kullanılmaları her üç ekin de zaman anlatma fonksiyonunun birincil olması gerektiğini göstermektedir.

Mansuroğlu, Gabain'in [-mİş] eki ile ilgili olarak Uygur Türkçesinde henüz zaman anlamı edinmediğini ileri sürdüğü halde, eski Türkçede belirsiz geçmiş zaman alameti olduğunu bildirmekten de geri kalmadığını belirtmiştir (Mansuroğlu 1953: 345).

Türkiye Türkçesinin standart tür ve ağızlarında hemen hemen tamamına yakın denecek kadar büyük oranda {-mİş} kullanılırken ve diğer yandan Azerbaycan standart tür ve ağızlarında Irak Türkmen ağızlarında {-mİş} ve {-Ip} eklerinin aynı fonksiyonlarda yan yana kullanımının yanı sıra Türkmen Türkçesi standart tür ve ağızlarında {-IpDI(r)} başta olmak üzere {-An} ekinin de buna katılımı ile her üç ekin de farklı fonksiyonlarda kullanımının olması, Türkmen Türkçesinin, batı ve doğu Türkçeleri arasındaki köprü görevini güçlendirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Günümüz Türkmen Türkçesi ve ağızlarında kullanılan, ancak Türk dilinin derin yapısında her zaman mevcut olan her üç belirsiz geçmiş zaman ekinde görülen fonksiyonel farklılık, mesela, {-mİş} ekinin çok hayali şeylerin anlatımında kullanımının yanı sıra, *gelipdir*

‘gelmiş’ ile *gelendir* ‘gelmiş olmalı, herhalde gelmiştir’ arasındaki anlam farkı düşündürücüdür.

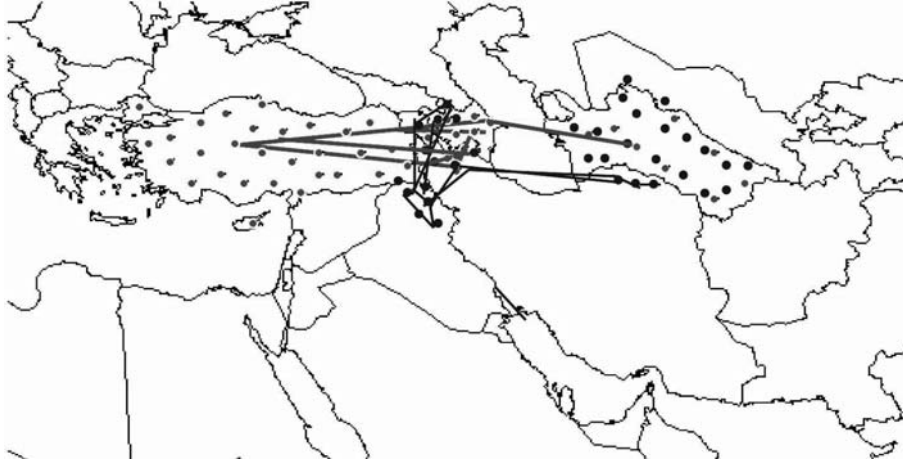
Diğer yandan {-Ip} ve {-mİş} eklerinin Oğuz alanının önemli bir kısmını teşkil eden Kuzey ve Güney Azerbaycan, Irak ve İran sahalarında şahıslara göre kullanımı farklılık gösterebilmektedir.

Şekil 5: Genel Tablo

Kz.Azb. St.T.	Garabağ, Ağdam	Gazah, Gâncâ, Zagatala, Gah (Gıpcag)	Nahçıvan, Ordubad, Tâbriz	Zagatala (Gah)	Yerevan, Zagatala, Gah
Almışam Alıpsan Alıbdır Almışığ Alıpsız Alıblar	Almışam Almısan Alıf Almışıh Almısınız Alıf(lar)	Almışam Alıfsan Alıf Almışıh Alıfsınız/alıfsız Alıf(lar)	Almışam Almısan Alıp/alıb Almışıh Almısız/almısız Alıp/alıb(lar)	Almışam Almısan Alıtdı Almışıh Almısız Alıtdı(lar)	Almışam Alıpsan Alıp Almışıh Alıpsız/alıpsız Alıp(lar)
Bakı, Guba, Şamahı, Mârâzâ, İsmayılı	Irak Trkm. Ağ. (Tuzhurmatu, Kerkük, Kıfri)	Türkmenistan St.T. (Lebap Ağ.: Kıraç, Çeges ve Gıpcak)	İran Türkmen Ağ. (Yomut, Nohur, Göklen, Teke)	Harezmi-Oğuz Ağızları	
Almışam Almısan* Alıp/alıb Almışığ Almısız Alıbd(lar) *(Guba, Bakı, Şamahı'nın bazı yerlerinde – ib)	Almışam Alıpsan Alıp / alıpmış Almışığ Alıpsız Alıplı/alıptılar /almışlar	Alıpdırın Alıpdırısın Alıpdır/alantı Alıpdırıs Alıpdırısınız Alıpdırlar/alantılar	Alan/alıpdı Alan(lar)/alıpdı	Alıpmış Alıpsan Alıptı Alıpmış Alıpsız Alıptıla	

Teklik ve çokluk 2. ş. ta kullanılan {-mI(S)} allomorfları Türkiye Türkçesinden Karabağ, Ağdam, Nahçıvan, Ordubad, Tebriz, Zagatala, Gah, Bakı, Guba, Şamahı, İsmayılı Mârâzâ arasında bir hat teşkil ederken, {-IP} allomorfları da Kuzey Irak (Kerkük), Gazah, Gence, Zagatala, Gah, Erivan, Türkmenistan ve Harezmi'e doğru bir hat teşkil etmektedir.

Şekil 6: ● Teklik ve çokluk 2. ş.ta {-mI(S)} allomorflarının kullanıldığı yerler
 ● Teklik ve çokluk 2. ş.ta {-I P(tI)} allomorflarının kullanıldığı yerler

Elbetteki bu durumda eklerin sahalara göre kullanım oranı diğer yandan nüfus oranlarına da bağlı olabilmektedir. Bugün Türkmenistan Türkmenlerinin nüfusunun çeşitli kaynaklarda 2007 yılı için 5 milyon civarında (5.097.028) (<http://news.bbc.co.uk>; <https://www.cia.gov/library/publications>) olduğu, Kuzey Azerbaycan'ın 8.120.247 (<https://www.cia.gov/library/publications>), Güney Azerbaycan Milli Uyanış hareketi'nin (www.GAMOH.org) internet sayfasında Güney Azerbaycan'da 20-22 milyon civarında Türkün yaşadığı, Irak'taki Türkmen nüfusun 3-3,5 milyon civarında olduğu (www.turkmens.com), 1994 yılında Irak'ta yaşayan Türkmenlerin sayısının 1.764.029 olarak tespit edildiği, Türk nüfusun resmi kayıtlarda gizlenmesine rağmen Kerkük, Erbil, Musul, Selahattin ile Diyala'nın ilçe ve köyleri ile Bağdat'taki 300.000 civarındaki Türkmen nüfusunun en düşük rakamla 2 milyonun üzerinde olduğu (www.kerkuk.net), Suriye'deki Türkmen nüfusun yine 4 milyona yakın olduğu (www.turkmens.com) kaynaklarda belirtilmektedir.

Bu durumda nüfusa göre tahmini olarak teklik ve çokluk 2. şahıslar dahil olmak üzere {-mIş} allomorflarının Oğuz alanında daha yoğun kullanılmış olduğunu söylemek mümkündür. Ancak Suriye'deki Türk nüfusun da göz önüne alınması ve İran ve Irak sahalarda yapılacak detaylı ağız çalışmalarının neticesinde daha kesin bilgiler elde edilebilecektir.

Kaynakça

- ABDULLAYEV, F. A. (1961), *Uzbek Tilining Horazm Şevaları*. Taşkent.
- ABDULLAYEV, F. A. (1978), *Uzbek Tilining Uğuz Lahcası*. Taşkent.
- AMANSARIYEV, C. (1970) *Türkmen Dialektologiyası*. Aşgabat.
- AY, Özgür (2004), “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fiil Çekiminde Kullanılan Şahıs Ekleri Üzerine”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, 20-26 Eylül 2004*, Ankara: 319-341.
- ARAZKULİYEV, S. (1991), *Türkmen Diliniñ Farap Dialekti*. Aşgabat.
- AZİMOV, P. - M. N. HİDİROV, G. SOPIYEV, C. AMANSARIYEV, G. SARIYEV, A. İBRAYİMOV (1960), *Hâzırkı Zaman Türkmen Dili*. Aşgabat.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema (1999), “Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi”, *Türk Gramerinin Sorunları II*, Ankara: 56-64.
- BASKAKOV, N. A., M.Y. HAMZAYEV, B. ÇARIYAROV (1970), *Grammatika Turkmenskogo Yazıka I: Fonetika i Morfolojiya*. Aşhabad.
- BAYATLI, Hidayet Kemal (1996), *Irak Türkmen Türkçesi*. Ankara: TDK yayınları.
- BENDEROĞLU, Abdullatif (1989), *Irak Türkmen Dili: “Dil bilgisi ve karşılaştırma”*. İkinci baskı, Bağdat.
- BERDİYEV, Recep, S.KÜRENOV, K. ŞAMİRADOV, S. ARAZKULİYEV (1970), *Türkmen Diliniñ Dialektleriniñ Oçerki*. Aşgabat.
- CHAMBERS, J. K., Peter TRUDGILL (1980), *Dialectology*. Cambridge.
- ÇARIYAROV, B. (1969), *Günorta-Günbatır Türki Dillerde İşlik Zamanları*. Aşgabat.
- DEVELİ, H. (2004), “Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre XVII. Yüzyıl Azerbaycan-Türkmen Ağzı”, *V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, 20-26 Eylül 2004*, Ankara: 767-786.
- ERDEM, Melek (2000), “Türkmen Türkçesi Ağızlarında Olumlu Şimdiki Zaman Kullanımı”, *Bilig*, 14/Yaz 2000: 55-73.
- ERDEM, Melek (1998), *Dede Korkut Türkmenistan Varyantı*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1995), *Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizin)*. I. c., Ankara.
- GÜLENSOY, Tuncer (1988), *Kütahya ve Yöresi Ağızları, (İnceleme, Metinler, Sözlük)*. Ankara.
- GÜNAY, Turgut (1978), *Rize İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Ankara.
- HÜRMEZLÜ, Habib (2003) *Kerkük Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul.
- HÜSEYNZADÄ, M. (1983), *Müasir Azerbaycan Dili Morfolojiya*. Bakı.
- İSLAMOV, M. İ., Ä. G. AĞAYEV, S. M. BEHBUDOV, T. M. ÄHMÄDOV, N. H. MÄMMÄDOV, B. M. TAĞIYEV, Z. Ä. HASIYEV (1990), *Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası*. Bakı: Elm.
- KONONOV, A. N. (1960), *Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıka*. Moskva.

- KORKMAZ, Z. (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara.
- KORKMAZ, Z. (1994), *Bartın ve Yöresi Ağzları*. Ankara.
- MANSUROĞLU, M. (1953), "Türkçede –miş Ekinin Fonksiyonları", 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, Mélanges Fuad Köprülü*, İstanbul.
- MİRZAZADĀ, H. (1990), *Azərbaycan Dilinin Tarihi Grammatikası*. Bakı.
- NARTIYEV, N. (1994), *Türkmen Dialektologiyasınıñ Esasları*. Çarcev.
- ÖZKAN, N. (1996), *Gagavuz Türkçesi Grameri, Giriş-Ses Bilgisi- Şekil Bilgisi- Cümle-Sözlük – Metin Örnekleri*. Ankara.
- POKROVSKAYA, L.A. (1964), *Grammatika Gagauzskogo Yazıka Fonetika i Morfologiya*. Moskva.
- SAĞIR, M. (1995), *Erzincan ve Yöresi Ağzları, (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Ankara.
- SEREBRENİKOV, B. A. - N. Z. GADJIYEVA (1986), *Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov*. Moskva.
- SÖYEGOV, M., M. SARIHANOV, A. BORCAKOV, B. HOCAYEV, S. ĀRNAZAROV (1999), *Türkmen Diliniñ Grammatikası Morfologiya*. Aşgabat.
- ŞİRALİYEV, M. (1962). *Azərbaycan Dialektologiyasının Āsasları*. Bakı: Dövlät Tädريس-Pedagoji Ādäbiyyatı Nāşriyyatı.
- TENİŞEV, E. R. - V. D. ARAKİN, G. F. BLAGOVA, A. A. ÇEÇENOV, L. A. POKROVSKAYA, F. D. AŞNİN, L. S. LEVİTSKAYA, A. A. YOLDAŞEV, N.A. BASKAKOV, İ.V. KORMUŞİN, N. Z. GADJIYEVA, K. M. MUSAYEV (1988), *Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov, Morfologiya*. Moskva.
- WAGNER, P. L. (1987), "The Geographical Significance of Langua", *Geolinguistic Perspectives*. (Eds.: J. LEVİTT, L. R. N. ASHLEY, K. H. ROGERS): 51-61. Laxham. New York. London: University Press of America.
- WILLIAM, F. Mackey (1988), "Geolinguistics: Its Scope and Principles", *Language in Geographic Context*, (Ed. Colin H. Williams): 20-46, Multilingual Matters LTD Clevedon. Philadelphia.
- WILLIAMS, Colin H. (1988), "An Introduction to Geolinguistics", *Language in Geographic Context*, (Ed. Colin H. Williams): 1-19, Multilingual Matters LTD Clevedon. Philadelphia.